

О.Г.Бажан*

НАРОСТАННЯ ОПОРУ ПОЛІТИЦІ РУСИФІКАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х–1960-х рр.

У статті на основі широкого кола архівних джерел простежено процес політизації руху громадськості на захист української мови, висвітлюється позиція владних структур щодо мовного питання в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.

Друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. ознаменували собою новий важливий етап в історії радянського суспільства. Реформаторські починання тогочасного партійного лідера М.С.Хрущова породжували певний оптимізм, вселяли надію населення країни на можливість демократизації суспільного життя, подолання негативних явищ сталінського режиму, позитивних змін в економічній сфері. Важливим кроком у процесі десталінізації політичного режиму, лібералізації існуючої командно-адміністративної системи в СРСР став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні котрого М.Хрущов виголосив доповідь, присвячену розвінчанню «культу особи Сталіна», викриттю і засудженню масових репресій.

Рішення XX з'їзду КПРС помітно вплинули на політичну та морально-психологічну атмосферу в країні, поклали початок серйозним зрушенням у духовному житті суспільства.

Критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалась вітчизняною інтелігенцією з подоланням тих негативних явищ, які десятиріччями визрівали в національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії й традицій народу.

Традиційні збори, котрі відбувалися в руслі ідеологічної кампанії з обговорення матеріалів XX з'їзду КПРС, як правило, не залишали нікого байдужим. Наприклад, ні секретарю Київського обкому КПУ Г.Гришку, ні спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР М. Михайлову так і не вдалося ввести «у спокійне русло» збори активу працівників культури м. Києва, котрі відбулися 15 березня 1956 р. Керівництво обкому КПУ повідомляло першого секретаря ЦК Компартії України О.Кириченка про те, як на згаданих та й інших зборах «...окремі комуністи у своїх виступах під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами¹».

Прикметно, що завжди обережний О.Корнійчук у своєму виступі на зборах у Спільці письменників України, присвячених роботі XX з'їзду, нагадав про примару націоналізму, котру постійно шукали в Україні. Він підняв питання про те, що поет В.Сосюра неправильно критикувався за вірш «Любіть Україну»². Особливо налякали партійне керівництво столиці виступи поетів Л.Вишеславського й А.Малишка. Зокрема перший висловив думку, що давно треба покінчити з поясними поклонами: «Спасибі тобі, наш старший брате», підкреслюючи, що український народ не менш великий, ніж російський. Він також заявив, що досить зображувати Шевченка, заглядаючи в рот Чернишевському³. Промова А.Малишка, на думку першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Гришка, взагалі нагадувала «панахиду по українському народові – у 1930-х роках хлібасолі не було, а людей сажали в тюрми». Наприкінці виступу поет озвучив про-

* Бажан Олег Григорович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

позицію: «Треба не ставити зверху вождя українському народу, а треба по-справжньому обирати навіть секретаря ЦК⁴».

З неприхованим болем поет Д.Павличко на письменницькому форумі говорив про те, що українська молодь не знає історії тієї землі, на котрій вона живе. Знає, де стоять ботфорти Петра I, але не знає, де похований Богдан Хмельницький, знає про П.Пікассо, інших художників та музикантів світу, але не знає, що український народ мав таку видатну співачку, як Соломія Крушельницька.

Порівнюючи широко відомі факти, Д.Павличко цілком слушно запитував: «Чому книги монархіста Шульгіна великими тиражами видаються в Росії, а творчість талановитого українського літератора В.Винниченка так і не знайшла свого вдячного читача. Чому в Москві й інших містах Росії споруджуються пам'ятники тим, хто уславив російську націю, а у Львові так і не спромоглися за десятиріччя спорудити пам'ятник Івану Франку. Чому розмови про розширення сфери вжитку української мови так і залишаються розмовами, викликаючи кипіння пристрастей на зустрічах з інтелігенцією, імпровізованих мітингах, на конференціях?»⁵.

Про існуючі перегини в сфері національної політики зазначалося й на III з'їзді композиторів, котрий відбувся у Києві 26 березня 1956 р. Заклики виправити помилки в національному питанні прозвучали з вуст музикознавця В.Довженка, який стверджував, що у посиленні націоналістичних настроїв в Україні винні саме «москвичі»: «Товариші, нам заборонили метод порівняння, тобто українську творчість не можна порівнювати з російською, як би не було якої-небудь переваги. Але, товариші, адже це цілком природний процес росту національної культури, і Володимир Ленін говорив, що при соціалізмі може бути таке становище, коли хтось когось може наздогнати ... Тому і вийшло так, що ми зовсім роззброїли наших молодих композиторів. Можна привести такий приклад, коли наші молоді композитори Гордійчук та Дремлюга захищали дисертацію в консерваторії. Відомі вам професори висловилися, що ці дисертації вносять певний вклад в розвиток української культури. Але що у нас вийшло? Тут говорять, що ці роботи вносять вклад в українську культуру, а в Москві деякі «олівці» з ВАКу вважають, що ці роботи не заслуговують того, щоб їм присудили ступінь ... Адже ВАК чим займається? Він розглядає дисертації, причому він майже не знає української культури, зовсім не знає української мови. Так невже ми не можемо домогтися того, щоб 40-мільйонному українському народові довірити присудження кандидатських та докторських дисертацій?»

Під враженням доповіді М.Хрущова про культ особи Й.Сталіна композитор, професор Львівської консерваторії А.Кос-Анатольський закликав своїх колег розвивати національні особливості української музичної культури: «... Музична культура найтісніше пов'язана з рідною мовою. Адже мова впливає на ритм, на структурну побудову і гармонічні особливості цієї музики. Коли рідна мова не шанується, нехтується, то це вже перша ознака майбутнього занепаду і рідної національної за формою і соціалістичної за змістом музики. Тим часом ми бачимо на Україні в консерваторіях, що там панує атмосфера повної байдужості до рідної мови, до традицій української національної музичної культури минулого ..., в деяких консерваторіях із української мови залишилася тільки вівіска і накази директора і ніхто там української мови не вивчає і не вживає. ... Товариші, уявіть ви собі Чайковського або Глінку, які не розуміють і не знають російської мови! А у нас таке явище повсякденне. Багато композиторів не знають української мови, не читають української літератури. Як же такий композитор може писати українську оперу чи українську пісню, коли він не знає мови?».

З трибуни з'їзду А.Кос-Анатольський звернувся до міністерств культури й вищої освіти з вимогою «покласти край атмосфері байдужості до української мови і традицій української музичної культури в консерваторіях України та док-

ласти заходів для того, щоб забезпечити виховання повноцінних національних музичних кадрів, здатних належно розвивати соціалістичну змістом і національну формою українську радянську музичну культуру⁶.

Полум'яна промова А.Кос-Анатольського спонукала представника делегації білоруських композиторів та мистецтвознавців Цитовича відмовитися від підготовленого заздалегідь виступу-привітання до учасників III з'їзду композиторів України. В короткому експромті він звернув увагу учасників зібрання на вкрай низький показник підготовки українськими консерваторіями музикознавців-етнографів, а також про відсутність українських нотних видань у Білорусі⁷.

Необхідно відзначити, що представники вітчизняної інтелігенції не лише ділилися наболілим, а й послідовно ставили ці питання перед вищими органами державної влади та управління УРСР і СРСР. Як стверджував дослідник В.Баран, наприкінці 1956 – на початку 1957 р. в державні органи надійшла значна кількість листів від громадян України, у котрих пропонувалося розширити застосування національної мови в спортивних організаціях, дошкільних закладах, вузах, на виробництві, транспорті, у сфері зв'язку, налагодити випуск технічної літератури⁸.

Листи письменників, учителів, викладачів вузів із вимогами поширювати національну мову й культуру надходили також до редакцій газет і журналів. Проблеми занепаду української культури, штучного звуження сфер вжитку національної мови порушували в своїх виступах на сторінках газет, журналів, по радіо, письменники Л.Дмитерко, С.Крижанівський, А.Малишко, Н.Рибак, М.Шумило. Характерним у цьому відношенні став лист сина Івана Франка – Тараса, надісланий у газету «Правда» 6 вересня 1956 р. В своєму дописі він висловив щире стурбованість зростанням кількості російських шкіл у великих промислових та культурних центрах УРСР, невиправданим коректуванням шкільних програм із національної мови й літератури, спланованими депортаціями українського народу шляхом здійснення оргнабору. «...Дружба народів, – підкреслював Т.І.Франко, – повинна бути дієвою, а не декларативною. Єдиною міцною основою дружби народів є рівноправність народів. В СРСР не може бути народів «обраних» і «народів другого ґатунку». Всі народи рівні і рівноцінні. Всі повинні розвивати культуру всебічно»⁹.

Широкого розголосу набули демарші стосовно мовних питань А.Малишка, які отримали найнегативнішу оцінку вищого політичного керівництва республіки. 4 вересня 1956 р., виступаючи у Дрогобичі на урочистому засіданні, присвяченому 100-річчю від дня народження І.Франка, він навіть такі аргументи: «Хіба ж Ленін міг говорити в Кремлі французькою мовою або невже ж Мао-Цзедун міг би співати коліскову своїм дітям іншою мовою, ніж китайською?». Поет дорікав партійному керівництву, котре, на його думку, не розуміло питань української культури й вважало, що «шматок хліба і свиняча шкіра на чоботи для селянина важливіше культури і мови»¹⁰.

Ознаки зростаючої та неконтрольованої кампанії з «переоцінки цінностей» у літературних і наукових колах відразу були помічені радянськими спецслужбами. У довідці IV Управління КДБ при РМ УРСР повідомлялося: «Серед деякої частини істориків, літераторів та журналістів з'явилася тенденція заперечення націоналізму на Україні в 1920–1940 роках. Окремі з них стверджують, що український і єврейський націоналізм видумані, як привід для розправи з неугодними працівниками, що потрібно критично переглядати партійні й радянські рішення з питань боротьби з націоналізмом, бо, певно, вони у більшості базуються не на справжніх фактах, а на підтасованих хибних матеріалах, сфабрикованих по вказівці «зверху»¹¹.

Для підтвердження своїх спостережень автори аналітичної довідки вказували на поведінку доктора історичних наук, професора, завідувача відділу історії

феодалізму Інституту історії АН УРСР І.Гуржія, котрий категорично відмовився виступати опонентом по кандидатській дисертації І.Редькіної «Розвиток народної освіти і політосвітньої роботи в УРСР у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.)», мотивуючи свої дії тим, що «Редькіна придумує український націоналізм в Наркомосвіти та органах освіти. Пора завершувати з цим. Скільки тисяч кращих представників української інтелігенції невинно загинуло? Скільки ми втратили письменників, артистів, педагогів, наукових співробітників, їм числа немає. Замість того, щоб написати правду, вона продовжує зводити наклеп на чесних людей. Годі цих інсинуацій про український націоналізм, люди були невдоволені тими чи іншими неподобствами нашого життя, а їм «пришивали» націоналізм¹²».

Звертали увагу радянські спецслужби й на висловлювання завідувача відділу історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР, кандидата історичних наук Ф.Шевченка, який у присутності колег стверджував: «Головною причиною відставання в розвитку суспільних наук на Україні є систематичне побиття національних кадрів «дутими» процесами, арештами, боротьбою з надуманим українським націоналізмом. Після громадянської війни, після петлюрівщини проминуло майже 40 років, а «націоналістів» стало більше, де ж логіка? Залякали людей. Спостерігаючи долю багатьох літераторів, істориків, економістів, філософів, немало людей бояться займатися суспільними науками... Потрібно здійснити переоцінку багатьох питань історії України. Потрібно переглянути оцінку Куліша, Драгоманова, Антоновича, Грушевського. Потрібно по-новому підійти до ролі української буржуазії у національно-визвольному русі»¹³.

Як «націоналістичні випадки» розцінювалися органами держбезпеки намагання письменників В. Минка та І. Гончаренка при заповненні ними анкет під час перетину державного кордону (в ході туристичної подорожі у травні-червні 1956 р. до НДР) підкреслити свою національну приналежність шляхом заповнення графи «підданство» словами «підданий України», а також їх висловлювання серед групи радянських туристів про необхідність зменшення кількості російських друкованих видань в УРСР, українізацію всіх шкіл у республіці, «приєднання Кубані до України¹⁴».

Визнання компартійною елітою деяких своїх помилок, лібералізація суспільного і культурного життя, атмосфера змін, навіяна рішеннями XX з'їзду, дозволяли вітчизняній інтелігенції, творчій молоді відчувати себе більш розкутішими, мати право формулювати власну думку, відмінну від офіційної точки зору.

Проводячи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 р. кількість антирадянських проявів серед інтелігенції й молоді, особливо у великих промислових та культурних центрах УРСР, різко збільшилась. Якщо з 1 січня по 1 жовтня 1956 р. в Києві мало місце 190 випадків антирадянського характеру, то за жовтень – листопад того ж року таких проявів було зафіксовано 225. Зростання політичного напруження спостерігалось і в першій столиці радянської України. За підрахунками органів КДБ, у жовтні – грудні 1956 р. кількість відповідних проявів у Харкові серед інтелігенції й молоді порівняно з 1955 р. збільшилась в 6 разів.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше було помічено у колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, у середовищі творчої інтелігенції. «Активізації ворожої діяльності антирадянських елементів» серед студентства, створенню різноманітних молодіжних товариств та угруповань (4-м Управлінням КДБ при РМ УРСР у 1956 р. на території республіки було ліквідовано 9 молодіжних антирадянських груп, з числа учасників котрих заарештовано 14 осіб, попереджено – 28), на

думку працівників Комітету держбезпеки, сприяли колишні політв'язні, які масово поверталися до рідних домівок із ГУЛАГу.

Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ прийшли до висновку, що в переважній більшості антирадянські прояви виражалися у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню й зовнішню політику КПРС, образах на адресу вищого партійного керівництва. Разом із тим усе більше занепокоєння спецслужб викликала ситуація у творчих організаціях, коли «деякі письменники... неправильно трактують питання розвитку української культури і під виглядом критики недоліків по суті повторюють наклепницькі вигадки закордонних реакціонерів і пропагують буржуазно-націоналістичні погляди. Потрібно відзначити, що деякі письменники під виглядом боротьби за розвиток української культури починають вести відверту націоналістичну роботу»¹⁵.

Помітне зростання протестних настроїв в УРСР спостерігалось у часи Угорської революції. Протягом жовтня – листопада 1956 р. органи КДБ зафіксували 141 випадок «ворожих висловлювань на виправдання фашистського заклоту в Угорщині та засудження допомоги Радянської держави угорському народу»¹⁶.

Розмаїтість в оцінці угорських подій різних соціальних і національних груп населення України змусила органи політичного керівництва УРСР приділити значну увагу агітаційно-пропагандистській роботі щодо формування громадської думки, спрямованої на підтримку зовнішньополітичного курсу ЦК КПРС. Із метою посилення ідеологічного та психологічного тиску на населення майже у всіх містах республіки було проведено відкриті збори партійних та комсомольських організацій, бесіди, мітинги трудящих, на котрих виступали члени Президії, секретарі ЦК КПУ, члени бюро обкомів, міськкомів, райкомів партії, працівники апарату ЦК, діячі науки і культури. Однак не завжди партійним функціонерам на місцях вдавалося до кінця дотриматися розробленого ідеологічним апаратом ЦК КПУ сценарію роз'яснювальної роботи серед робітників, колгоспників, інтелігенції, студентів, молоді, спрямованої на покращення «політичної пильності», «зміцнення дружби народів СРСР та всіх країн соціалістичної співдружності.» Під час обговорення на ініційованих «зверху» зборах подій в Угорщині траплялися випадки, коли представники творчої інтелігенції свідомо торкалися питань розвитку національної культури. Перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко, інформуючи Президію ЦК КПРС про відгуки населення на події у Польщі, Угорщині й Єгипті 12 листопада 1956 р., зазначав: «Особливо багато розмов ведеться про те, що, мовляв, на Україні недооцінюється українська мова. ...Окремі письменники висловлюють думку, що на Україні фактично проходить ніби русифікація та що це негативно позначається на розвитку української культури. Крім того, вони заявляють, що в представників зарубіжних країн, особливо країн народної демократії, котрі відвідували Україну, викликає подив і негативні висловлювання та обставина, що у багатьох містах і робітничих селищах громадсько-політична робота й культурно-просвітницька робота проводиться російською мовою та що це також використовується в антирадянській пропаганді як всередині країни, так і за кордоном українськими націоналістами й іншими ворогами радянського народу»¹⁷.

Відкриті виступи вітчизняної інтелігенції на захист рідної мови на тлі ускладнення міжнародної ситуації у зв'язку з подіями в Польщі та Угорщині спонукали ЦК КПУ звернути увагу на існуючі проблеми у національно-культурній сфері. Вище політичне керівництво республіки рекомендувало партійним, радянським установам, органам суду, прокуратури проводити свою діяльність на мові залежно від національного складу населення. Міністерствам і відомствам, у віданні котрих перебували середні й вищі навчальні заклади, було дано вказівку

покращити ситуацію із забезпеченням підручників та посібників українською мовою. Цей фактор мали враховувати і місцеві органи народної освіти, які в разі наявності дітей, бажаючих навчатися рідною мовою, повинні були відкривати відповідні школи або паралельні українські класи у російських школах¹⁸.

Пом'якшення в мовній сфері насамперед найпомітніше позначилось у видавничій справі. Так, протягом 1957–1958 рр. побачили світ ряд україномовних видань – «Український історичний журнал», «Радянське право», «Народна творчість та етнографія», «Економіка Радянської України», «Радянське літературознавство». Всього у 1958 р. із 64 назв журналів, котрі виходили в УРСР, 47 були україномовні¹⁹.

Однак позитивні тенденції у видавничій сфері не задовольняли повною мірою національні запити суспільства республіки.

Гостру критику з боку представників української інтелігенції викликав новий закон, опублікований для обговорення наприкінці 1958 р., який надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Проти такого прихованого елемента русифікації виступили письменники М.Рильський, а також М.Бажан. Особливе занепокоєння радянських спецслужб викликала громадянська позиція голови правління Спілки письменників України О.Гончара. Він вбачав у «Законі про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» прихований механізм русифікації. Використовуючи повноваження депутатів Верховної Ради Української РСР, О.Гончар та його колега по письменницькому цеху А.Малишко звернулися до Голови Верховної Ради УРСР О.Корнійчука й Голови Президії Верховної Ради Української РСР Д.Коротченка з пропозиціями, котрі мали створити юридичні перепони для русифікації. У «Пропозиціях» зокрема зазначалося: «Ми вважаємо, що стаття № 9 вищезазначеного Закону в основному є правильною, але, на нашу думку, повинна бути сформульована так: «Навчання дітей в усіх типах загальноосвітніх шкіл Української РСР, а також ФЗН, ремісничих училищах, технікумах здійснюється їх рідною мовою. Доручити Раді міністрів Української РСР розробити заходи, які б забезпечували всі необхідні умови для вивчення і поліпшення якості викладання в школах із національною мовою навчання російської мови, яка є могутнім засобом міжнаціонального спілкування, зміцнення дружби народів СРСР і прилучення їх до скарбів російської і світової культури, а також доручити Раді міністрів Української РСР створити всі необхідні умови для вивчення української мови у школах із російською мовою викладання. Ми вважаємо, що стаття 9 потребує відповідної поправки тому, що таку серйозну справу, як народна освіта і вивчення української мови, не можна покладати на самоплив і розсуд учнів, неповнолітніх громадян; вивчення української мови в усіх школах із російською мовою викладання повинно бути державно узаконено, як питання великої ваги у вихованні української соціалістичної нації»²⁰.

Протести вітчизняної інтелігенції посяли сумніви в керівництва ЦК Компартії України. Це засвідчив дуже обережний лист М.Підгорного, переданий у приймальню М.Суслова 30 жовтня 1958 р. В ньому висловлювалося припущення, що такий «Закон» завдасть відчутної шкоди вивченню національних мов, викличе нарікання як у республіці, так і за кордоном²¹.

Думки про обов'язкове й рівноправне вивчення української мови в усіх школах УРСР не знайшли своєї підтримки на союзному рівні. Всупереч громадській думці, право добровільності вибору мов було закріплено Верховною Радою в квітні 1959 р. у статті дев'ятій «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Рішення вищого законодавчого органу УРСР ослабило позиції національної мови у республіці, відкрило шляхи для русифікаторських тенденцій в освітянській

сфері й одночасно посилило громадський рух на захист історичних та духовних цінностей українського народу.

Про зростання радикальних настроїв у суспільстві в зв'язку з набуттям чинності русифікаторського закону свідчать аналітичні довідки КДБ при РМ УРСР того періоду. В одному з інформаційних листів на адресу вищого політичного керівництва України голова КДБ В.Нікітченко повідомляв: «Якщо раніше окремі представники інтелігенції вбачали у різних випадках зневажливе ставлення до питань розвитку української мови, відносили це за рахунок неправильних дій місцевих установ, котрі, на їхню думку, по інерції продовжували вести характерну для періоду культу особи «лінію уніфікації націй і мов», то після прийняття «Закону про школу» вони стали оцінювати це як офіційне утвердження «сталінського курсу русифікації» ... Такі настрої стали знаходити відображення в поширюваних у рукописах творів, де в формі алегорії або відкрито говориться про витіснення української мови й звучать заклики до її захисту»²².

Крім того, впродовж 1961–1964 рр. органами КДБ при РМ УРСР були викриті та попереджені групи з числа молоді й інтелігенції Києва, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська, основою виникнення котрих були сумніви у правильності національної політики КПРС в Україні, а у практичній діяльності – утвердження серед оточення думки про необхідність протидіяти здійснюваній русифікації України. Так, наприклад, у статуті викритої в Дніпропетровську у 1963 р. нелегальної молодіжної групи, куди входили студенти місцевого держуніверситету, медичного і гірничого інститутів, вказувалося: « Незважаючи на всі переваги та прогресивність нашої соціалістичної системи, вирішення національного питання у нас, на Україні, не можна принаймні назвати повністю задовільним. Справа в тому, що хоча після значного періоду ігнорування української культури, мови і т.д. компартія змінила свою позицію у цьому питанні та в ряді рішень спробувала втілити його в життя, але резолюції формально українізованих центральних органів України розбивались і розбиваються об байдужість, опір русифікованого бюрократизму на місцях. Перед усією прогресивною, національно-свідомою громадськістю стоїть завдання – пересилити цей спротив, бо він гальмує наш культурно-національний прогрес. Або Україна стане жертвою русифікації, або рушить шляхом розвитку своєї національної культури, мови й т.д., щоб внести відповідний вклад у скарбницю світової культури. Історія ставить таку альтернативу, і середнього шляху бути не може»²³.

Половинчастість, непослідовність хрущовської «відлиги» простежувалася практично в усіх здійснених у той період заходах, у тому числі й у сфері національної політики, що набувала все більш шовіністичного забарвлення. Яскравим прикладом цьому може слугувати прийнята XXII з'їздом КПРС Програма партії (1961 р.), яка поставила завдання зближення та злиття націй серед своїх основних вимог. Прикриваючись гаслами соціалістичного інтернаціоналізму, вище політичне керівництво здійснювало на практиці політику русифікації, котра суперечила інтересам націй і народностей Радянського Союзу. Наслідки її стали відчутними вже в середині 1960-х рр. У згаданий час поступово переводилася на російську мову наукова періодика. У 1967 р. в УРСР виходили 323 журнали й періодичні збірники, у тому числі 126 – українською і 197 – російською²⁴. Прикметно, що один із найстаріших вітчизняних університетів Харківський у 1965–1967 рр. не видав жодного наукового збірника національною мовою. Аналогічні тенденції спостерігалися в Київському, Львівському й інших університетах, науково-дослідних інститутах Академії наук УРСР²⁵. Заступник голови Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР В.Костенко намагався у 1968 р. пояснити їх об'єктивними факторами: «Виходячи з потреб оперативної науково-технічної інформації та враховуючи інтереси наукової громадськості й бажання авторів вийти на всесоюзну і світову арену, видав-

ництва республіки випускають ряд друкованих видань російською мовою. Це цілком відповідає інтересам авторів та читачів»²⁶.

Очевидно, що, пояснюючи причини пріоритетності російської мови у видавничій політиці, В.Костенко був менш щирим, ніж голова Державного комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР І.Педанюк, котрий 27 лютого 1965 р. повідомляв ЦК Компартії України: «...Деякі відповідальні працівники Державного комітету Ради міністрів СРСР по пресі проводять неправильну лінію щодо розвитку преси союзних республік, яка видається не російською мовою...»²⁷ Як приклад, у документі наводилася позиція голови Держкомпреси СРСР П.Романова, котрий на всіх засіданнях Державного комітету й нарадах націлював на обмеження видання літератури мовами народів республік, посилаючись при цьому на «прискорення створення в нашій країні єдиної соціалістичної нації, вважаючи, що мова такої нації повинна бути російською».

Позицію Держкомпреси СРСР поділяли працівники органів державного управління. Старший редактор комітету В.Хомякова, що вела видавничу справу в УРСР наприкінці 1964 р., запитувала в одного з працівників Держкомпреси України: «Чому Ви видаєте підручники українською мовою? Адже українська мова близька до російської?»²⁸.

Авторитетна комісія ЦК ВЛКСМ, перевіряючи роботу республіканського видавництва «Молодь», записала у своїх висновках: «Видавництво повинно більше видавати книжок російською мовою», зробила зауваження за випуск Статуту ВЛКСМ та іншої літератури українською.

Широко пропагуючи тезу розвитку і взаємозбагачення національних культур, вище політичне керівництво, підпорядковані їм органи державної влади й управління розглядали її як можливість створення найбільш сприятливих умов для утвердження російської культури як феномена духовного життя в СРСР. Національні культури розглядалися ними як субкультури, придатні для обслуговування різноманітних днів, декад, свят.

Голова Державного комітету Ради міністрів по радіо і телебаченню М.Скачко на початку 1965 р. інформував ЦК Компартії України про те, що Союзний комітет по радіо й телебаченню систематично ставить перед головами республіканських комітетів питання про дальше скорочення обсягу республіканського радіомовлення та телебачення. «Ця лінія, – писав він, – проявляється й на практиці, зокрема у тому, що останнім часом для потреб радіо і телебачення республіки майже не виділяються необхідні технічні засоби»²⁹.

Характерно, що союзне радіо та центральне телебачення систематично ігнорували пропозиції Республіканського комітету щодо використання українських матеріалів для трансляції по всесоюзній мережі. На пропозицію показати на екрані ряд вистав Київського театру опери й балету ім. Т.Г.Шевченка було отримано відповідь, що телеглядачів, котрих обслуговує центральна студія, не цікавлять спектаклі українською мовою³⁰.

Формуючи відповідним чином видавничу політику, закриваючи для УРСР (як і для інших республік) інформаційний простір, вдало маневруючи законодавством, ідеологічне керівництво КППРС прагнуло звужити діапазон вживання національної мови в науковій, літературній, театральній сферах, намагалось позбавити українську націю однієї з її головних ознак.

Ідеологи КППРС у центрі й на місцях прагнули теоретично обґрунтувати наукові основи цієї політики. В травні 1964 р. у складі Інституту філософії АН УРСР було створено відділ пролетарського інтернаціоналізму. За два роки його діяльності підготовлено до друку монографію І.Кравцева «Пролетарський інтернаціоналізм, вітчизна та патріотизм», колективну працю «Національне та інтернаціональне в житті народу», збірники «Інтернаціональне виховання трудящих», «Будівництво комунізму та проблеми зближення соціалістичних націй»,

проведено відповідну республіканську наукову конференцію³¹. Аналіз тематики відділу свідчив про її кон'юнктурний характер, конкретне партійне замовлення. Перед науковими працівниками ставилося завдання обґрунтувати тезу, що національні культури, класи і нації є явищами перехідними, не властивими для комуністичного суспільства, довести положення Програми КПРС про неухильний процес злиття останніх.

Мовна політика в галузі освіти являла собою одне з найбільш негативних явищ у контексті загального процесу русифікації. Загальні тенденції його процесу розкриває інформація міністра освіти УРСР І.Білодіда, котрий повідомляв ЦК КПУ про те, що тенденція до скорочення шкіл із національною мовою викладання має стійкий характер. Якщо у 1952–1953 навчальному році українською й російською мовами навчання було охоплено відповідно 78,6% та 20,5% шкіл, то в 1959–1960 р. кількість національних шкіл скоротилася на 58 одиниць. Причому у великих містах переважна кількість учнів навчалася в школах російською мовою. У Донецьку їх відвідували 97,4 % загальної кількості учнів, Кадіївці – 93,6%, Горлівці – 91,3%, Одесі – 87,9 %, Харкові – 87%, у Києві – 67,1%³². Безперечно, нерівноправне становище української освіти значною мірою закріпив згадуваний вище документ «Про зміцнення школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в країні.»

Активізація дій правлячого режиму у проведенні політики русифікації лише пришвидшила виникнення громадського руху на захист української мови.

Аналізуючи ситуацію кінця 1950-х – 1960-х рр., необхідно відзначити, що боротьба за рідну мову являла собою той рубіж, на котрому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи партійне замовлення, всіляко обґрунтовували русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, котрі прекрасно усвідомлювали, що мова це не просто у поетичному розумінні «душа народу», а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації. До першої групи належали сумнозвісні академіки І.Білодід, М.Шамота, доктор філософських наук І.Кравцев та інші, які зробили собі імена на розробці кон'юнктурної тематики³³.

Реальне розмежування в підходах до розв'язання відповідних питань особливо спостерігалось на республіканській конференції з питань культури української мови, котра відбулася 11–15 лютого 1963 р. у Київському державному університеті. В роботі форуму, який виріс до рівня події виняткової ваги у громадсько-політичному й культурному житті України, взяли участь близько 800 вчених, літераторів, митців, викладачів вузів, учителів, студентів. Можна погодитися з думкою організаторів та учасників конференції, що вона перетворилася на «публічний протест» проти затискування національної мови, зневажливого ставлення до української культури³⁴.

Викриттю набираючої обертів прихованої політики русифікації в Україні було присвячено виступ письменника Б.Антоненка-Давидовича. Звертаючись до учасників форуму, він зазначив: «Противники української мови так зараз розперезалися, що вирішили навіть у Київській музкомедії припинити ставити п'єси українською мовою ... Таке ж саме становище і в Харківській опері ... Дуже погано, що на сьогодні майже не випускається технічна література нашою рідною українською мовою. А коли який-небудь наполегливий автор уже ж таки зуміє домогтися, щоб його книжка була надрукована нашою мовою, то тираж такої книжки визначають дуже малий, 500–1000 примірників не більше ... Ніколи ніякий нарід не погодиться з тим, щоб його мова була поглинута іншою мовою. Це не приведе до дружби народів. Головне й основне завдання зараз полягає в тому, щоб широко запроваджувати нашу рідну українську мову в усі сфери життя, починаючи з дитячих ясел, через школи, училища, технікуми, інститути до виробництва»³⁵.

Належною аргументованістю відзначався виступ на конференції колишнього військовослужбовця В.Ф.Лобка, котрий навів численні приклади дискримінації національної мови у сфері освіти, культури тощо. Високо оцінюючи цей виступ, 15 квітня 1963 р. М.Т. Рильський писав: « Я думаю, що Ви багато в чому маєте рацію, коли говорите про сучасне становище української мови... Ви, очевидно, читали мої виступи про мову (вірш «Рідна мова»), проголошений на з'їзді письменників України, статті в пресі і т. ін.). Я роблю все, що можу. Багато те, чого є ще не зробленого, це вірно...»³⁶.

Сподівання змін на краще у мовній політиці в УРСР вітчизняна інтелігенція пов'язувала з усуненням із політичного Олімпу М.Хрущова. Після жовтневого пленуму (1964 р.) ЦК КПРС серед значної її частини спостерігалось намагання винести питання про розвиток української мови на обговорення партійних органів та прагнення домогтись відміни 9-го пункту Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР.» В одному із донесень структурних підрозділів держбезпеки повідомлялося: «Переважна більшість осіб, відома органам КДБ як невдоволені національною політикою на Україні, в приватних бесідах висловлює думку, що питання про покращення розвитку української мови й культури можна вирішити тільки у контакт з партійними органами. В зв'язку з цим висловлюється невдоволення деякими публічними виступами письменників Дзюби та Шумила, котрі, на їх думку, інколи мають провокаційний характер і заважають створенню нормальної обстановки у творчих організаціях»³⁷. Відомо, що наприкінці жовтня 1964 р. членами СПУ на адресу ЦК КПРС планувалося відправити ряд відкритих листів із метою привернути увагу Кремля до «існуючих перегинів ленінської національної політики на Україні»³⁸.

В творчих колах, у студентських аудиторіях знову набували актуальності дискусії з національного питання в Україні, зростав інтерес до вивчення політики коренізації в УСРР у 1920–1930-і рр. В цей час у середовищі вітчизняної інтелігенції визрівають наміри оприлюднити «Звернення з проблем національної політики на Україні до комуністичних партій соціалістичних країн», підготувати й розповсюдити серед громадськості збірники партійних документів, присвячені відповідним відносинам в УРСР.

Як стверджує дослідник національно-визвольного руху в Україні А.Русначенко, на початку 1960-х рр. у сфері «самвидаву» перебувало чимало позацензурних творів, присвячених мовному питанню в УРСР. Серед киян набула поширення листівка під назвою «Товариші батьки школярів», у котрій наводилися приклади дискримінації рідної мови в навчальних закладах столиці. За допомогою «самвидаву» було оприлюднено лист М.Кутинського до газети «Літературна Україна», в якому аналізувалися причини зниження інтересу молоді до власної культури³⁹.

У середині 1960-х рр. у різних куточках України шляхом «самвидаву» активно поширювалася праця критика та літературознавця, члена Спілки письменників України І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в котрій автор, спираючись на твори класиків марксизму-ленізму, документи КПУ 1920–1930-х рр., статистичні матеріали, намагався довести, що причини всіх недоліків, які переживає Україна, – у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики.

Якщо розповсюдження листівок із «націоналістичними гаслами», поширення відповідних позацензурних праць партійні органи і спецслужби всіляко намагалися приховати, то деякі студентські заворушення ставали відомими далеко за межами УРСР. Так сталося із засіданням гуртка української літератури філологічного факультету, на котре 13 квітня 1965 р. зібралися близько 400 осіб. Як відзначав у своїй доповідній записці відділ науки й культури ЦК КПУ,

«...на зборах наклепницьки ставилась під сумнів правильність національної політики»⁴⁰.

Причому розмова «про долю української мови та культури», що, за висловом того ж джерела, стала «набувати небажаного характеру», продовжувалася 20 квітня. Тоді ж було обрано «постійно діючий орган по скликанню диспутів із національних питань», до складу котрого ввійшли студент другого курсу історико-філософського факультету С.Дробот, студентка другого курсу філологічного факультету Т.Хутка, студент четвертого курсу того ж факультету М.Холодний, студент другого курсу електроенергетичного факультету Київського політехнічного інституту О.Негребецький, студент педіатричного факультету Київського медичного інституту О.Сергієнко, студенти Київського художнього інституту П.Шиян і П.Митрик та працівник Дарницького шовкового комбінату Гупало⁴¹. Предметом стурбованості ідеологічного апарату ЦК КПУ і радянських спецслужб наприкінці квітня 1965 р. було не лише проведення студентами несанкціонованого диспуту, а й наміри інженера інституту «Укрніддіпронафта» В.Лобка та його колег поширити у Києві програму і статут «Товариства сприяння поширенню української мови»⁴².

Діяльність студентської громади стала предметом спеціального обговорення на нараді ректорів, секретарів партійних та комсомольських організацій київських вузів, на якій зазначалося про необхідність «підвищення персональної відповідальності комуністів і викладачів за виховну роботу в колективі»⁴³.

Не обійшов своєю увагою згадані події й секретар ЦК КПУ з ідеології А.Д.Скаба, котрий на нараді у ЦК КПРС ремствував на викладачів та студентів Київського університету, які «поширювали націоналістичні погляди»⁴⁴.

Наростання опору денационалізації з боку інтелігенції й студентства спонукали партійну верхівку в 1965 р. зробити кілька несміливих кроків у напрямку поширення української мови у вищій школі. Зокрема, виступаючи на нараді ректорів і секретарів партійних організацій вищих навчальних закладів у липні 1965 р., А.Скаба дав указівку про перехід викладання у вузах республіки національною мовою в тримісячний термін. Аналогічні рішення ухвалили деякі органи державного управління. У свою чергу Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти УРСР розробило заходи, згідно з котрими передбачалося запровадити у вузах, на курсах та в академічних групах вивчення української мови за факультативною формою. Вона мала стати мовою наукових журналів, підручників і посібників.

Проте накреслені плани на практиці реалізовані не були. Більше того, за вказівкою союзного керівництва, наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в різних куточках України прокотилася хвиля політичних арештів. У слідчих ізоляторах КДБ опинилися 24 особи, причетні до «антирадянської агітації й пропаганди». Серед них: у Києві – критик І.Світличний, студент Я.Геврич, науковець М.Гринь, театральний художник П. Моргун; в Івано-Франківську – вчителі М.Озерний та В.Іванишин; у Львові – робітник І.Гель, науковець-психолог М.Горинь, його брат, мистецтвознавець Б.Горинь, викладачі університету М.Осадчий і М.Косів, літератор М.Масютко; у Луцьку – викладачі педагогічного інституту В.Мороз та Д.Іващенко; в Тернополі – музейний працівник І.Герета, викладач музики М.Чубатий⁴⁵.

Новий етап широкої антиукраїнської кампанії набув обертів у республіці відповідно до постанови президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятої на основі інформації Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР й Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР про «пожвавлення націоналістичних елементів.»

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проява-

ми інакодумства. Свій внесок у викриття українського буржуазного націоналізму внесли партійні осередки обласних відділень Спілки письменників і Спілки художників, відкриті партійні збори Івано-Франківського та Луцького пединститутів, Київського й Львівського державних університетів. Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія по викоріненню відповідної ідеології в Академії наук УРСР.

Повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних парторганізацій, вище політичне керівництво республіки, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму, мало підстави констатувати, що «...відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній (Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при Раді міністрів УРСР – авт.), було вжито заходів...»⁴⁶.

Отже, під час розв'язання національно-культурних проблем в Україні, піднятих громадськістю у роки «хрущовської відлиги», правлячий режим удався до випробування ще в сталінські часи методів: від проведення широкомасштабних ідеологічних кампаній із роз'яснення небезпеки українського буржуазного націоналізму до застосування політичних репресій. Однак застосований інструментарій компартійною верхівкою лише посилив процес політизації руху за відродження національної мови у другій половині 1960–1980-х рр.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4256. – Арк. 11.

² Там само. – Спр.4255. – Арк.59–63.

³ Там само. – Спр. 4256. – Арк. 11–12.

⁴ Там само. – Спр. 4255. – Арк. 62.

⁵ Там само. – Оп. 31. – Спр. 1955. – Арк. 18 –28.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 277. – Арк. 258–260.

⁷ Там само.

⁸ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Л., 1996. – С.223.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4587. – Арк. 73–74.

¹⁰ Там само. – Спр. 4262. – Арк. 65.

¹¹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 42. – Арк. 83.

¹² Там само. – Арк. 84.

¹³ Там само. – Арк. 84, 166.

¹⁴ Там само. – Арк. 98.

¹⁵ Там само. – Арк. 10, 96–98.

¹⁶ Там само. – Арк. 102.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4248. – Арк. 312–313.

¹⁸ Там само. – Арк. 314.

¹⁹ Україна і Росія в історичній ретроспективі. В 3-х т. – К., 2004. – Т. 2: Радянський проект для України. – С. 498.

²⁰ ЦДАМЛМ України. – Ф. 22. – Оп. 5. – Спр. 95. – Арк. 1–2.

²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4687. – Арк. 246–248.

²² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968). – Пор. 2. – Арк. 264–276.

²³ Там само.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 159. – Арк. 18.

²⁵ Там само. – Арк. 29–30.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Оп. 24. – Спр. 6001. – Арк. 39.

- ²⁸ Там само. – Арк. 40.
²⁹ Там само.
³⁰ Там само. – Арк. 42.
³¹ Там само. – Оп. 71. – Спр. 284. – Арк. 16.
³² Там само. – Оп. 73. – Спр. 739. – Арк. 267–269.
³³ Див. наприклад: *Білодід І.К.* Мова і ідеологічна боротьба. – К., 1974; *Кравцев І.Е.* Развитие национальных отношений в СССР. – К., 1962; *Его же.* Пролетарский интернационализм, отечество и патриотизм. – К., 1962; *Шамота М.З.* За велінням історії. – К., 1965.
³⁴ Сучасність. – 1970. – №2. – С. 81.
³⁵ ЦДАМЛІМ України. – Ф. 661. – Оп.1. – Спр. 277. – Арк. 258–260.
³⁶ Я поділяю ваше обурення... Листи до Максима Рильського і його відповіді. Документи боротьби за українську мову в Українській РСР 1960–1964 // Сучасність. – 1970. – № 2. – С. 88.
³⁷ ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968). – Пор. 2. – Арк. 264–276.
³⁸ Там само. – Арк. 140–146.
³⁹ *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні :середина 1950-х – початок 1990-х років. – К., 1998. – С.147–148.
⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 4302. – Арк. 96–98.
⁴¹ Там само. – Спр. 6003. – Арк.20–23.
⁴² ДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3 (1968). – Пор. 2 . – Арк. 121.
⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 6003. – Арк. 24.
⁴⁴ Там само. – Арк. 16.
⁴⁵ Там само. – Спр. 6160. – Арк. 23–25.
⁴⁶ Там само. – Арк. 16.

Basing on a wide circle of archival sources the article traces the process of politicization of the public movement defending Ukrainian language, shows the position of authorities as to language matter in the Ukrainian Soviet Socialistic Republic in the second half of 1950–1960s.